

دو نسخه کهن از تفهیم بیرونی

متعلق کتابخانه مؤسسه شرقشناسی کاما-بے

دکتر مهدی غروی
معاون رایزنی فرهنگی در هند

ورق ۱ الف نسخه ملافیروز با مهرها و تاریخها و عنوان کتاب

سه سال پیش در آبان ماه ۱۳۴۹، بمناسبت جشن فرهنگ و هنر در تالار مؤسسه کاما - بمبئی چند سخنرانی در بساره فردوسی و شاهنامه‌اش ترتیب دادیم و همراه با آن نمایشگاهی هم از نسخ خطی گرانقدر این کتابخانه درست کردیم، درین نمایشگاه نسخه‌ای نیز از قانون مسعودی ابوریحان بیرونی بمعرض نمایش گذاشته شد که پروفیسور فیروز شرف رئیس فقید کاما بدان اهمیت فراوان می‌داد. هم‌اکنون نیز این کتاب را در صندوق آهنی نسوز همراه با چند نسخه مهم دیگر حفظ می‌کنند.

بنده در جریان بررسیهای خود درین کتابخانه به اثری مهمتر برخورد کردم و آن نسخه‌های کهن از تفهیم بیرونی بود که برای نخستین بار توسط رهاٹسک در ص ۴۵ کاتالک کتابخانه ملافیروز معرفی شده است و دستوری نیز در ص ۴۴ از قسمت اول جلد دوم کتاب از آن بعنوان کهن‌ترین نسخه تفهیم یاد می‌کند.

بایان نسخه ملافیروز و تاریخ آن (۶۲۸ بزدجری)

توسند و سید بندر سوادک و سعید و درین روزها در میان ما
و مطاکل سارا و سیرت اراضا و سیرت اراضا و سیرت اراضا
سینود بوقت رسیدن ما می‌نماید اخصر و سیرت اراضا و سیرت اراضا
رسندیم از صناعت نجوم ابد و کما سیرت اراضا و سیرت اراضا
با بکار خو سیرت اراضا و سیرت اراضا و سیرت اراضا و سیرت اراضا
با حاکم اکنون است و الله اعلم سیرت اراضا و سیرت اراضا
او همراه سال بر ششصد و شصت و شصت و شصت و شصت و شصت
و درین روزها در میان ما

اما در سال گذشته که سرگرم تنظیم کاتالک مشروح کتابهای خطی مجموعه مایوکجی هاتریا درین مؤسسه بودم به اثری بمراتب مهمتر از این نسخه برخورد کردم که تا بحال نیز در هیچ اثر مکتوب مطبوعی از آن نام برده نشده است ، درین مجموعه یک نسخه دیگر از التفهیم که جدیدتر است و دو ترجمه یا شرح از آثار الباقیه نیز وجود دارد که در پایان این گفتار بدان اشاره خواهد شد اکنون این دو نسخه کهن تفهیم بیرونی را معرفی می‌کنم :

۱ - نسخه ملافیروز = متعلق به مجموعه ملافیروز در مؤسسه کاما بشماره RI 93 که در پشت جلد تفهیم ابی‌ریحان نام گرفته است .

بطوری که استوری می‌نویسد این نسخه قدیم‌ترین نسخه تفهیم است ، تاریخ کتابت آن ۶۲۸ یزدگردی (برابر با ۸ - ۶۵۷ هجری) است .

نسخ دیگر عبارتند از : شماره ۷۷۴ در Blochet, II مورخ ۶۶۸ .

شماره ۴۵۱ در Rieu II مورخ ۶۸۵ .

و نسخه نور عثمانیه به شماره ۲۷۸۰ (ناقص) از قرن ۷

یا ۸ .

رهاتسک درباره این نسخه طی شماره ۹۳ در ص ۴۵ می‌نویسد : نسخه‌ای است کامل اما قدری اوراق با جلد چرمی که برخی از ورقهای آن افتاده و در بمبئی توسط کاتبی مسلمان دوباره نویسی شده است ، بقیه مطالب آن درباره محتوی کتاب و نویسنده آنست . نخستین صفحه کتاب حاوی مهرها و تاریخهای مهم است و خاتمه آن بدین شرح می‌باشد : مرسخریت وریسختن راحنالک اکنون است والله المستعان سیری شد روز اثناد از مهرماه سال بر شصصد و هشت یزدگردی .

متأسفانه ورقهای ۴۳ - ۴۵ ، ۷۶ - ۸۰ ، ۹۶ ، ۱۰۳ - ۱۰۹ و ۱۱۸ - ۱۲۳ افتاده و با خطی دوباره نویسی شده .

خصوصیات این نسخه بدین شرح است : قطع آن ۲۷×۱۶ سانتیمتر و در هر صفحه ۲۱ سطر نوشته شده تعداد کل ورقهای کتاب ۱۵۹ است و شماره اوراق را با اعداد درگوشه چپ روی الف ورقها نوشته‌اند . در روی ورق ۱ الف که صفحه عنوان کتاب است ، در گوشه چپ بالا ، نام کتاب تفهیم ابی‌ریحان با خط نسخ نوشته شده در جانب راست بالای ورق ۱ الف نوشته شده است تفهیم ابی‌ریحان . . . حضرت صاحب قبله گاه حقیقی با یک مهر و یک عبارت عربی . در وسط این صفحه عبارت : الله اکبر (که شعار معروف اکبر شاه است و در زیر آن) ۲۱ خرداد سنه ۴۱ عرض دیده شد ، و کمی پائین تر عبارت : عرض دیده شد ماه آذر سنه ۲۰ با چندین مهر دیده می‌شود . و در پائین صفحه طرف راست شخصی بنام محمدرضا قمی

کتاب را وارد کتابخانه کرده که روی نام وی خط کشیده شده است اما تاریخ آن فی سنه ۱۰۸۶ ، خوانده می‌شود . ازین نوشته‌ها چنین برمی‌آید که کتاب در ایران نوشته شده و عنوان آن تفهیم ابی‌ریحان (بدون ال) بوده است سپس بهند آورده شده و در عصر اکبر وارد کتابخانه امپراتوران گورکانی گردیده و در دوران پادشاهی اورنگ‌زیب بدست قمی نامی افتاده است و سرانجام در اوایل قرن نوزدهم وارد کتابخانه ملافیروز شده است . در ورق اب پس از ذکر بسم‌الله الرحمن الرحیم عنوان کتاب بشرح زیر با مرکب سرخ نوشته شده : کتاب التفهیم لاوریل صناعة التجهیم عمله ابوالریحان محمد بن احمد البیرونی علی طریق المدخل و آغاز کتاب که این چنین است : دانستن صورت عالم و چگونگی نهاد آسمان و زمین و انج بمیان هردو است

در صفحه آخر کتاب پس از ذکر تاریخ کتابت یک سطر با مرکب سرخ و خطی که برخی حروف اوستائی پهلوی در آن قابل تشخیص است نوشته شده که اینجانب و استادان پارسی در بمبئی قادر بتشخیص آن نگردیدیم .

عنوانها و جدولها و شکلها با مرکب قرمز است .

درین کتاب یک نقشه هست (ورق ۶۶ ب) که احتمالاً یکی از قدیم‌ترین نقشه‌های جغرافیائی عالم اسلام است ، درین نقشه پس از کلمه‌های دریا ، جزیره‌ها و شهرها برای نشان دادن حالت اضافه هم « ی » آورده شده مانند دریای بارس دریای میحط شمالی ، دریای کرکان ، جزیره‌های زنگستان و هم همزه که در حقیقت‌های یای کوچک است : دریاء شام ، دریاء مشرقی ، شهرهء بارس .

در شرح نقشه بجای دریاچه کلمه دریا آک ذکر شده : و گاه گاه برخی از آن دریا اک خوانند ... چون دریا اک خوارزم .

با سه نقشه از اصول و شکل اسطرلاب و صدها شکل هندسی و جدول .

۲ - نسخه هاتریا = نسخه کهن تفهیم بیرونی متعلق به مجموعه هاتریا در کتابخانه مؤسسه شرقشناسی کاما ، بشماره Hpms 138 این کتابخانه که در نیمه نخست قرن بیستم پس از فوت خورشید جی کاما پایه‌گذار ایرانشناسی هند تأسیس شد حاوی مجموعه‌های مختلف است که از آنجمله می‌باشد کتابخانه ملافیروز و مجموعه مانوکجی هاتریا پارسی نیک‌نهادی که در اواخر قرن ۱۹ به نمایندگی زرتشتیان هند به ایران آمد و پس از آشنائی با روحانیان مسلمان و نیل بر مراحل عرفان اسلامی و اخذ لقب درویش خانی ، خدمات بسیار شایسته‌ای به زرتشتیان ایران کرد و جزیه را منسوخ ساخت . وی هنگام عزیمت از ایران صدها جلد کتاب خطی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

در این امام مجتهد فرجام کردار خلافت طهران ماها الله تعالى بحسن مکارم
 بالانسان مغرب الحسنة كرم و دار الملك خلافت عظمی است من بندة كرامه اعضاد السلطنة
 این معنی شاه ما ما از م و در با هر بر اعلی سر سوره و در سوره زمرت تا عتقاد اسود و حوا
 بالین از سوره با کرمی مجتهد کمال بود اختری بر اگر کمال من اعظم را در بدین است با حال
 و فی انسان ممتاز از سایر موالید و این با در با ارض الله و با کرمی شاهنشاهی مغرب و با
 چه الفاظ عتقاد و ام و شکر و در با این با او عتقاد است که از کرمی منی و در
 و جلوه بود در با این و در با این و در با این و در با این و در با این و در با این
 و موانع بر وقت داوی هفتاد و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در
 و در میدان هر فصلی است از هم مکان در وقت افسوس هزار نقش بر آید زمان و بود
 که چنانکه در این فصلی است مابین ماکل ما مشق المیزان در کرمی و در با این و در با این
 چون این مقصود بود از برده عیب و غصب و نفوذ و طغیان و طغیان و طغیان و طغیان
 فصل نوشتند و صفون و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در
 قدم بر وقت کداشتم که با این و در و در و در و در و در و در و در و در و در
 بود و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در و در

با خود بهند آورد، این کتابها دو گونه اند، گروهی کتابهایی هستند که برای مانوکجی رونویسی شده و دارای قدمت نیستند و ارزش فراوان ندارند جز در آن موارد که نسخه یا نسخ اصلی مفقود شده و اکنون این نسخه دوم منحصر بفرد گردیده و ارزش بسیار یافته است. دوم آن گونه نسخه‌ها که هاتریا خریداری کرده و به مجموعه خود افزوده است، این کتابها اکنون در دو قفسه جداگانه در اطاقی در جوار تالار کتابخوانی موسسه نهاده شده و در اثر بی توجهی و بی لطفی کتابداران بسیار آسیب دیده و خراب شده‌اند، استاد رشید شهردان ایرانی دانشمند زرتشتی مقیم هند که فارسی نیز خوب می‌داند چند سال پیش فهرستی دستنویس از این مجموعه تهیه کرده‌است و اینجانب نیز در سال ۱۳۵۱ موفق

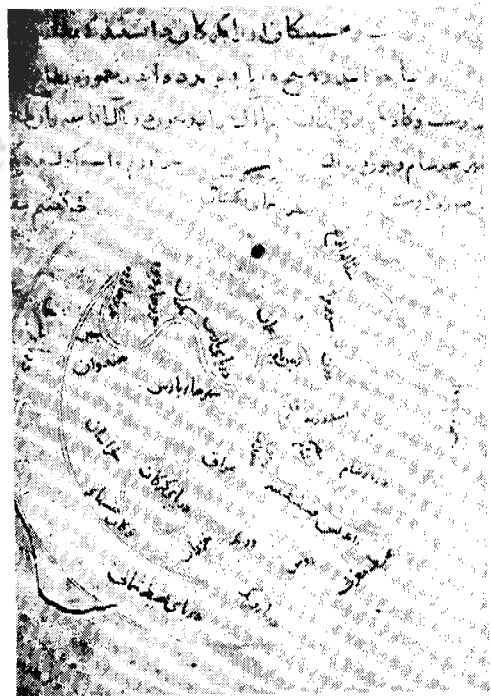
بالا : آغاز ترجمه فارسی آثار الباقیه (اعتضاد السلطنه)

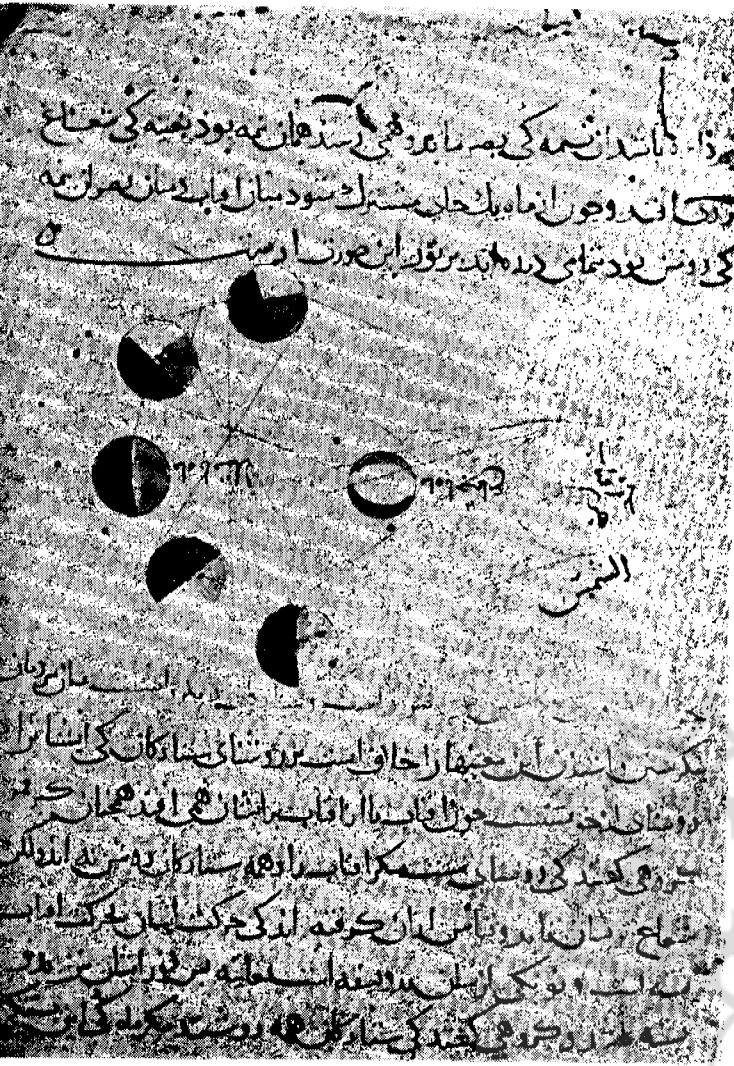
بائین راست : نقشه جغرافیائی در نسخه ملا فیروز

بائین چپ : ورق ۱ ب نسخه هاتریا و آغاز کتاب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتاب الفهیم لا وایل اهل التخییر عمله ابو الزنگنه محمد بن احمد البیرونی
 علی طریق المدخل دانستن صورت عالم و چگونه نهاد اسان و در
 میان این هردوستان در وی شیدز و قلد کرفق هر چون چیزها
 نمودند ستاندر شیشه و خور زبال کوشن نام او و لفظهای کیم
 بکار دارند خوگند و صورت بستز و معانی از ان صورت تاجوز
 و جهت ان بنا باید و انرا الحقیقت خواهد نابداندا از ان شده و فکر
 بود و رخ ان از هر دو سو بر و کرد نیاید و انرا کار هر چیز
 بر حاشیه انت الحسن الحماز نه که خناه نه اده و در

راست : طرح نقشه جغرافیائی در نسخه هاتریا که ناقص مانده است
چپ : حالات ماه در شبهای مختلف (اهله قمر) در نسخه هاتریا

شد که کاتالک انگلیسی و فارسی این مجموعه را تدوین کند و در طی این کار بود که بدین نسخه کهن برخورد کرد. بواسطه تغییراتی که در هیئت رئیسه مؤسسه رخ داد و بروز حالت رکود و بی تکلیفی تهیه میکروفیلم یا نسخه عکسی از این اثر مهم فعلاً امکان پذیر نبود، بخصوص که بنده وقت مکفی نیز برای این کار نداشتم و بناچار خود عکسهائی از این نسخه و نسخ دیگر تهیه کردم و پس از ورود بتهران در نخستین فرصت برای بازشناسی بهتر آنها را به حضرت استاد مینوی نشان دادم و ایشان نظر بنده را در مورد قدمت این نسخه بدون تاریخ تأیید فرمودند که این نسخه در حدود سالهای پانصد تهیه شده و دست کم صدسال از نسخه دیگر (نسخه ملافیروز) کهنه تر است، باین حساب و بر مبنای زندگی نامه ابوریحان می توان گفت که این نسخه با زمان خود نویسنده کمتر از صد سال فاصله دارد و بعصر وی بسیار نزدیک است.

نوع کاغذ، رسم الخط و اختلافهای گوناگون دیگر که این نسخه با نسخه قبلی دارد همه دلیل برین است که نسخه ای است کهن و از نسخه ملافیروز که به نظر دستوری اقدم نسخ است و نسخه مراکش که حضرت استاد مینوی معرفی خواهند کرد و متعلق به سال ۶۴۸ می باشد کهنه تر است، اینک خصوصیات آن، قطع ۲۳/۵ × ۱۶/۵ سانتیمتر و در هر صفحه ۱۷ سطر، تعداد اوراق آن ۱۷۶ است، قدری کرم خورده بدون

متأسفانه گوشه چپ قسمت پائین این ورق پاره و جدا شده است .

در ورق ۲ الف در بالای صفحه طرف چپ این عبارت فارسی با خط شکسته نستعلیق نوشته شده : «در کرمانشاه خریدم جمادی الاخره ۱۲۶۸» با يك مهر که محتمل است متعلق به خود هاتریا بوده باشد .

آغاز کتاب چنین است ، پس از ذکر بسم الله : کتاب التفهیم لاوائل اهل التنجیم عمله ابوریحان محمد بن احمد البیرونی متأسفانه يك ورق از آخر کتاب افتاده است و با مطابقه آن با نسخه قبلی می توان دریافت که فقط هشت سطر روی این ورق نوشته شده بوده است که مفقود شده و در نتیجه تاریخ کتابت نیز از میان رفته است . آخرین عبارت کتاب اینست : تا کنان بر برسنده حوالت توانند کردن کی آنچه

این نسخه نیز دارای نقشه ، جدولها و رسمها و شکلهای جالب است ، نقشه ناقص و عبارتست از يك دایره با خط ضخیم سیاه و دوازده یا زابده داخلی و دو گردی کوچک سیاه در داخل و با کمی دقت می توان آنرا کاملاً با نقشه نسخه ملافیروز مقایسه و مطابقه کرد . در ورق ۲۰ الف شکل دستگاه نوزین (قیان) که ابوریحان آنرا السطوح متکافیه الاضلاع نام داده و در متن تحت عنوان نسبت متکافی درباره اش مطالبی ذکر می کند با دو رنگ سیاه و سرخ نقاشی شده است ، طرح دو اسطرلاب نیز هست اما ناقص است و بدون نوشته . از جمله شکلهای جالب این کتاب وضع نشان دادن حالات ماه است در شهبای مختلف ماه قمری که متأسفانه در نسخه ملافیروز ، اصل آن مفقود شده و در دوباره نویسی اصالت خود را از دست داده است اما نقش آن با این نقش مشابه است .

در نسخ قدیمی معمولاً يك کلمه از سطر اول صفحه بعد را در گوشه پائین صفحه طرف چپ می نویسند که کلید تنظیم صفحه های کتاب است اما در این نسخه چنین کاری نشده و فقط در برخی از صفحات با خط دیگر ، بعدها چنین کرده اند .

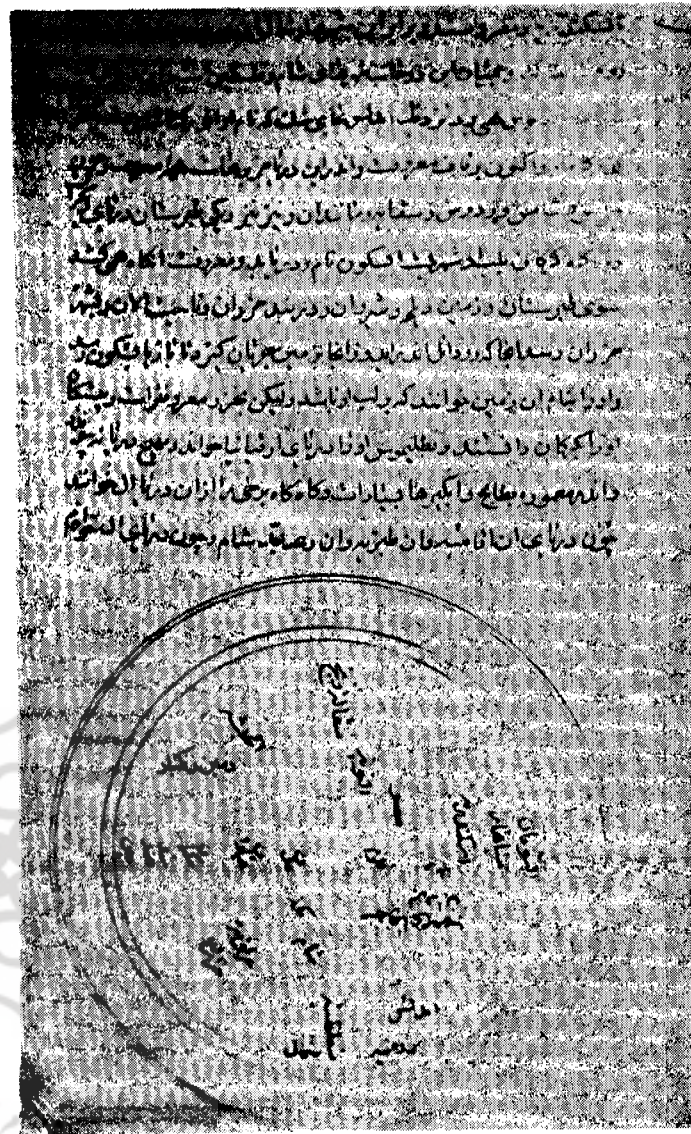
اکنون این دو نسخه را با هم مقایسه می کنیم و می بینیم که در همان نیم صفحه نخست از لحاظ رسم الخط و هیئت حروف و کلمات چه اختلافها است :

در نسخه ملافیروز ، نام کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم آمده است .

در نسخه هاتریا کتاب التفهیم لاوائل اهل التنجیم نام گرفته است .

در نسخه ملافیروز : چگونگی نهاد آسمان

در نسخه هاتریا : چگونگی نهاد آسمان (و این در مورد همه دالهای مشابه است) .

نقشه جغرافیائی در کتاب تفهیم شماره ۱۳۳ کتابخانه گاما

پوسیدگی با خطی مشابه با خط نسخ کهن سال فارسی که از قرون ۵ و ۶ برجای مانده است .

در ورق ۱ الف یا خطی جدید نیز مطالبی باین شرح مرقوم گردیده است ، در گوشه چپ بالای صفحه نام کتاب «تفهیم در نجوم» به خط نستعلیق نوشته شده و در طرف راست با خطی بد عبارت «هذا کتاب تفهیم در علوم هیئت» دیده می شود سپس عبارت عربی با این شروع : الحمد لله خالق الافلاك الدایره والنجوم مرقوم شده با يك مهر و باردیگر نام کتاب با خطی بد «تفهیم در علوم نجوم» دیده می شود با چند عبارت عربی دیگر و باز هم نام کتاب «تفهیم» نوشته شده و

تصویر اسطرلاب از نسخه ملافیروز

نوشته شده است .
 ۲ - در نسخه هاتریا فقط یای تنها نقطه دارد اما در نسخه ملافیروز زیر یای کوچک نقطه است .
 ۳ - هم چون و هم چنین در هاتریا جدا نوشته شده ولی خوب تر در ملافیروز جداست .
 ۴ - اختلافهای دیگر که با کمی دقت کاملاً قابل تشخیص است .
 حال اگر دو جدول یکان و دهکان را در دو نسخه مقایسه کنیم می بینیم که اعداد در نسخه ملافیروز کاملاً با اعدادی که ما امروز بکار می بریم و می نویسیم مشابه است در حالیکه در نسخه هاتریا بجای ۲ ، ۳ و بجای ۳ ، ۴ و بجای ۴ ، ۵ و بجای ۵ ، ۶ بکار برده شده و عبارت زیر دو جدول چنین است .
 ملافیروز : . . . تا دانسته اید پس اگر خواهیم کی بنییم یا بزقان بگوییم . . . جبر و مقابله چه باشد . . .
 هاتریا : تا دانسته اید . بس اگر خواهیم کی بنییم یا بزبان بگوییم . . . جبر و مقابله حی باشد . . .
 گذشته از این دو نسخه کهن از کتاب التفهیم بیرونی ،

در نسخه ملافیروز : . . . وانج بمیان هر دو است بروی شنیدن و بتقلید گرفتن . . .
 در هاتریا : . . . وانج بمیان این هر دوست از روی شنیدن و تقلید گرفتن . . .
 در ملافیروز : . . . همچون چیزها سخت سودمندست اندر بیشه نجوم زیراک . . .
 در هاتریا : . . . هم چون چیزها سخت سودمندست اندر بیشه نجوم زیراک . . .
 در ملافیروز : . . . کوش بنامها و لفظها کی . . .
 و صورت بستن معانی . . .
 در هاتریا : . . . کوش بنامها و لفظهای کی . . . و صورت بستن و معانی . . .
 در ملافیروز : . . . و این یادکار همچین کردم . . .
 در هاتریا : . . . و این یادکار هم چنین کردم . . .
 در ملافیروز : . . . بر طریق برسیدن و جواب دادن کی خوب تر بود و بصورت بستن اسان تر بود . . .
 در هاتریا : . . . بر طریق برسیدن و جواب دادن بر روی کی خوبتر بود و صورت بستن ان اسان تر . . .
 بطور کلی این اختلافها عبارتند از :
 ۱ - دالهای بدون حرکت فقط در نسخه هاتریا ذال

نقشه ملا فیروز متفاوت است و تقلیدی است ازین نقشه بدون ذکر اقیانوسها ، دریاها و جزیره ها .

ب : قانون مسعودی به شماره RI 65 کتابخانه کاما از مجموعه ملا فیروز .

نسخه ای است از قرن یازدهم به خط نسخ بسیار پاکیزه با شکلهای و رسمهای خوب ، در ۳۳۲ ورق که شماره آنها در گوشه چپ ورق دست چپ نوشته شده ، بقطع ۲۵×۱۹ و هر صفحه حاوی ۲۱ سطر است ، صفحه نخستین کتاب با خطی ست دوباره نویسی شده و آغاز کتاب چنین است :

قانون المسعودی ، هو المالك كتاب القانون المسعودی ، قال ابوریحان محمد بن احمد البیرونی اما بعد در گوشه چپ بالای این صفحه این عبارت بچشم می خورد :

سال تألیف این کتاب در سنه ۱۳۰۹ اسکندریه مطابق سنه ۳۸۷ هجریه مصادق سنه ۳۶۶ یردگریه بوده پایان کتاب

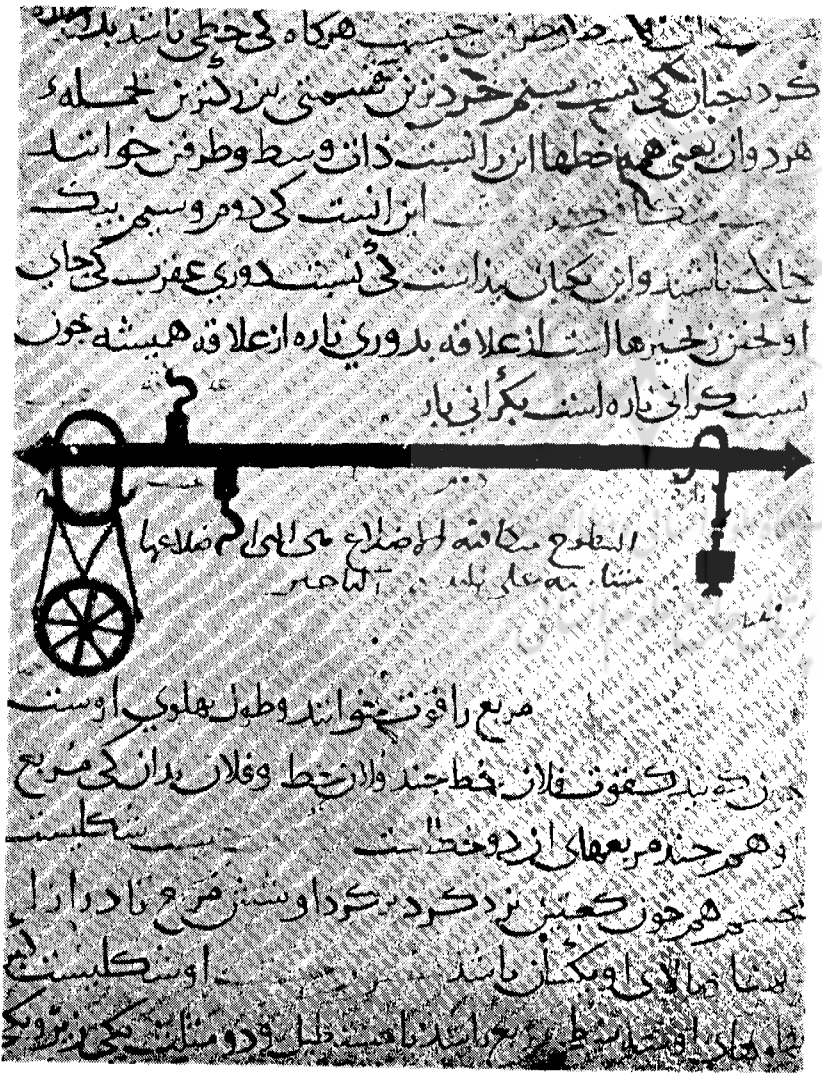
حاوی تاریخ کتابت و شرح زیر است :

تمت المقالة الحادی عشر من القانون المسعودی و یتماها تم جمیع الكتاب و کتب بعون الله الملك الغالب امیرین حاجی علی بن حسن بن تاج الدین الطبسی فی سلخ رجب المرجب سنه ۱۰۴۷ .

درین کتاب نیز که عنوانهای آن با مرکب سرخ نوشته شده جدولها و رسمها و نقشهای جالب با رنگهای سیاه و سرخ بسیار هست .

ج = ترجمه و شرح آثار الباقیه بهمت اعتضاد السلطنه به شماره Hpms 38 کتابخانه کاما مجموعه هاتریا بخط نسخ و قطع ۲۱×۳۴ حاوی ۲۵۶ ورق و ۲۱ سطر در هر صفحه .

آغاز کتاب چنین است : پس از ذکر بسم الله درین ایام فرجام که دار الخلافه طهران من بنده که اعتضاد السلطنه علی قلی بن فتح علی شاه قاجارم

ترازو (قیان) یا السطوح متکافیه الاضلاع در نسخه هاتریا

تاریخ تألیف کتاب ۱۲۷۲ است و کتاب دارای پایان نیست و ناقص است، آخرین عبارت این است: آنچه گذشت از اسامی مشهور مذکوره درجه اول چند بعلت اعابت آن جداول بر حفظ مشهور و جداول . . جای جدولهای کتاب خالی مانده است .

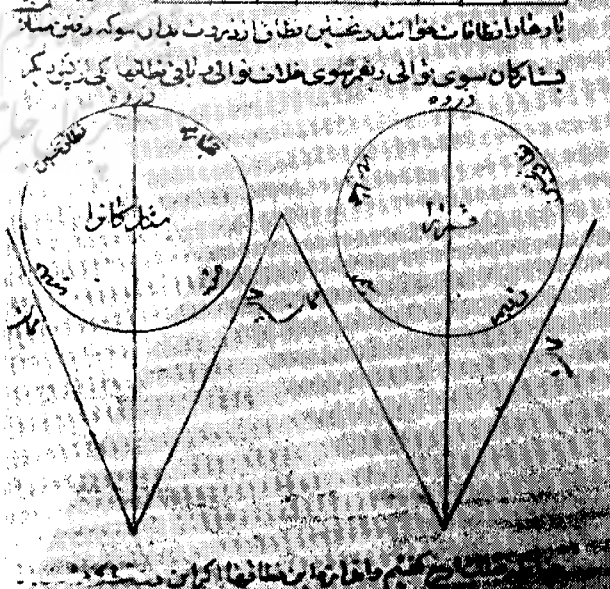
د - ترجمه و شرح آثارالباقیه از شارح و مترجمی گمنام به شماره Hpms 102 کتابخانه کاما مجموعه هانریا بخت نستعلیق شکسته و قطع ۱۹×۲۵ در ۱۰۲۰ صفحه و ۷ سطر در هر صفحه آغاز چنین است: پس از ذکر بسم الله و نام کتاب آثارالباقیه (با مرکب سرخ) .

حمد بر خداوندی است که خالیست از نظر و شبیه و درود متوالی بر محمد مصطفی که بهترین خلق است . . . این کتاب نیز دارای پایان نیست و آخرین عبارت کتاب این است: . . . بعد از آن اطلاق شده است که در کدام دوشنبه بوده است هجرت . . . پس گمان (اول صفحه بعد) . کتاب فاقد تاریخ کتابت است و تاریخ چاپ شده در متن کاغذ ۱۸۵۱ است .

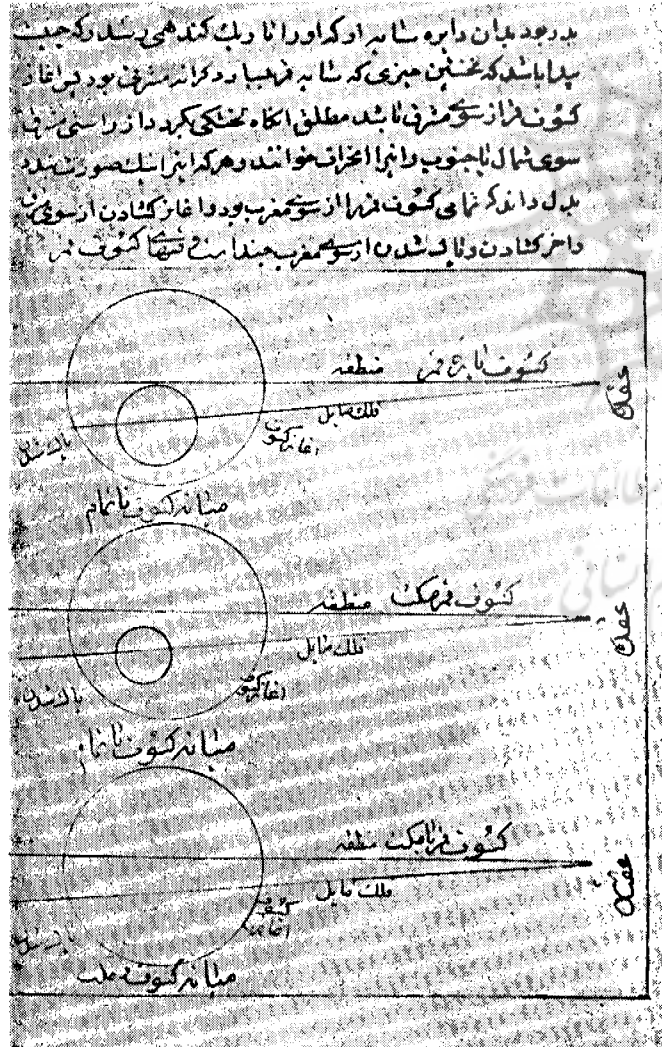
درینجا دو عبارت مشابه از دو کتاب را مقایسه می کنیم: در نسخه اعتضادالسلطنه: گفتار در حقیقت روز و شب و مجموع هر دو و ابتدای هر یک بدانکه روز و شب عبارت از عود شمس است بدوران کل بدائره که فرض شده است ابتدای

نمونه جدول در کتاب تفهیم شماره ۱۳۳ کاما

ساعات	عقارب	مذنب	الطالع	الذنب	الطالع	الذنب	الطالع	الذنب	الطالع	الذنب
درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول	درجه اول
درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم	درجه دوم
درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم	درجه سوم
درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم	درجه چهارم
درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم	درجه پنجم
درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم	درجه ششم
درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم	درجه هفتم
درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم	درجه هشتم
درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم	درجه نهم
درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم	درجه دهم

نمونه خط و رسمهای هیومی کتاب تفهیم شماره ۱۳۳ کاما

منه سیر الموالید المذکور ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 من كوكب او كوكبان ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 يحصل بعد الزيادة والنقصان من كوكب او كوكبان
 الصورة الشمالية لحدی وعشر من

صورة الذب الاصغر

الطول	العرض
10	10
20	20
30	30
40	40
50	50
60	60
70	70
80	80
90	90
100	100

مواقع الكواكب الصغرى

طرف الذب وهو حدك القبلة
 وسطه
 بحر
 من الصلع المتقدم من مستقبل البدن
 شملها
 تحت الصلع الثاني منه وهو انوار المزدان
 اسفلها

شرح الذب الاصغر

الذي على سفالة المزدان من موهبتا

صورة الذب الاكبر

مواقع الكواكب الصغرى

طرف الصغر
 العين المتقدمة
 العين الثانية
 سفالة المزدان

منه سیر الموالید المذکور ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 من كوكب او كوكبان ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 يحصل بعد الزيادة والنقصان من كوكب او كوكبان
 الصورة الشمالية لحدی وعشر من

صورة الذب الاصغر

الطول	العرض
10	10
20	20
30	30
40	40
50	50
60	60
70	70
80	80
90	90
100	100

مواقع الكواكب الصغرى

طرف الذب وهو حدك القبلة
 وسطه
 بحر
 من الصلع المتقدم من مستقبل البدن
 شملها
 تحت الصلع الثاني منه وهو انوار المزدان
 اسفلها

شرح الذب الاصغر

الذي على سفالة المزدان من موهبتا

صورة الذب الاكبر

مواقع الكواكب الصغرى

طرف الصغر
 العين المتقدمة
 العين الثانية
 سفالة المزدان

سیر الموالید المذکور ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 من كوكب او كوكبان ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 يحصل بعد الزيادة والنقصان من كوكب او كوكبان
 الصورة الشمالية لحدی وعشر من

منه سیر الموالید المذکور ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 من كوكب او كوكبان ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 يحصل بعد الزيادة والنقصان من كوكب او كوكبان
 الصورة الشمالية لحدی وعشر من

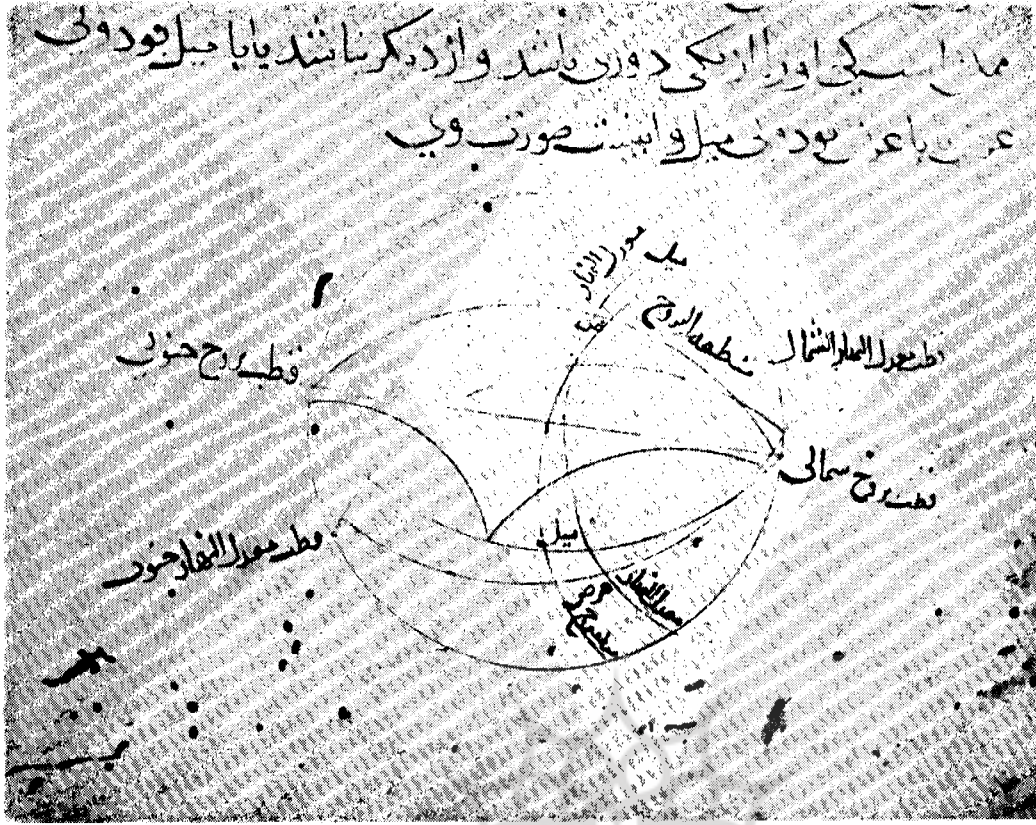
سیر الموالید المذکور ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 من كوكب او كوكبان ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 يحصل بعد الزيادة والنقصان من كوكب او كوكبان
 الصورة الشمالية لحدی وعشر من

منه سیر الموالید المذکور ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 من كوكب او كوكبان ان كان وقت طلوع الشمس من المشرق
 يحصل بعد الزيادة والنقصان من كوكب او كوكبان
 الصورة الشمالية لحدی وعشر من

راست وچپ : نمونه‌ای از جدولهای دورنگ کتاب قانون مسعودی
 پائین : نخستین صفحه ترجمه فارسی آثار اباقیة (مترجمی گمنام)

النهار ، در نسخه هاتریا
منطقه البروج و معدل-
النهار ، در نسخه هاتریا

مداستی اور از یکی دوری باشد و از دیگر نماند یا یا میل بود و بی
عرب با عدد بود و اینست صورت وی

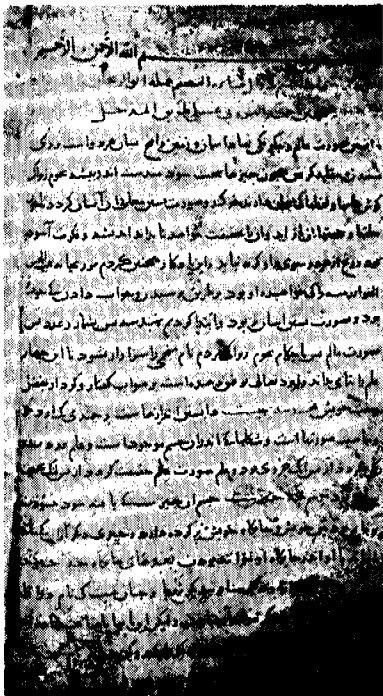
از برای آن روز و شب هر دایره عظیم که اصطلاح بر این جاری شود .

از نسخه دیگر: گفتار در حقیقت شب و روز است و مجموع آن دو ابتدای آن پس میگویم من که روز یا شب یعنی مدت یکشنبه روز عبارت است از بازگشتن آفتاب بدوران کل که عبارت از حرکت فلك الافلاك است.

در همین مجموعه هاتریا ، در میان نسخه خطی عربی نیز دو نسخه از کارهای ابوریحان هست که بدانها نیز اشاره می شود :

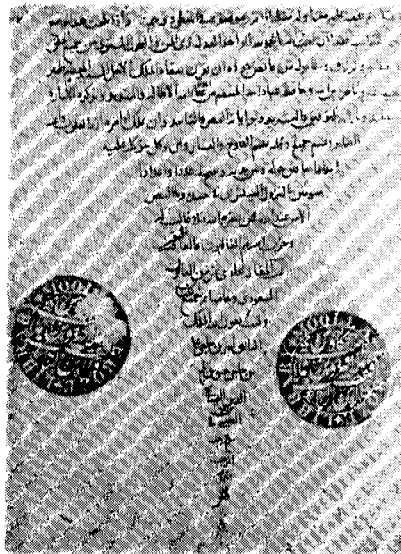
— آثار الباقیه عن القرون الحالیه ، شماره 9 Hams که نسخه ای است کامل ازین کتاب و برای مانجی هاتریا از روی یک نسخه قدیمی متعلق به قرن یازدهم رونویسی شده است و کاتب خصوصیات نسخه اصلی را نیز با کمال امانت حفظ کرده است .

کتاب بخط نستعلیق خوب و فقط در یک روی ورقها (روی الف) نوشته شده و رو بهمرفته ۶۰۰ برگ است ، در هر صفحه ۱۴ سطر مرقوم گردیده و اندازه آن ۲۱ cm × ۳۵ است ورق اول کتاب که حاوی یادداشتها و مطالب نسخه اصلی است دو رو و حاوی این مهرها و نوشته هاست :

ورق ۱ ب نسخه لافیروز
و آغاز کتاب

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مراکز جامع علوم انسانی

پایان کتاب قانون مسعودی مورخ ۱۰۴۷

روی الف : در بالای صفحه عنوان کتاب ، آثارالباقیه و در زیر آن : تصانیف المؤلف محمد بن احمد البیرونی المکنی بابی ریحان المذکور فی هذا الكتاب (جمعاً نه اثر از وی ذکر شده است) سپس : محل مهر بزرگ محمد قاسم بن عبدالقادر تاریخ ۱۰۶۴ . محل مهر سلطانزاده خانم . بتاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۰۹۰ بتصرف محمد کریم اصفهانی درآمده . جای مهر محمد امین بن محمد رضا هر دو منجم بوده اند . بتاریخ ۱۳ شهر جمادی الاخره سنه ۱۱۳۸ بتصرف محمد امین درآمده است .

روی ب : خط نستعلیق بسیار خوب : طالع حلاوت قرین السعاده حسام السلطنه سلطان مراد میرزا دام شوکته شب پنجشنبه سیزدهم لیالی شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۳۳ در دار السلطنه تبریز گذشته از شب دوازده ساعت وسی و شش دقیقه . در زیر آن جدول زایجه رسم شده است .

آغاز کتاب در ورق ۲ الف چنین است :

بسم الله . . . الحمد لله . . . وبعد فقد سألنی احد الادباء عن التواریح . . .
دو صفحه ونیم آخر کتاب حاوی رساله منسوب به بقراط حکیم است با این پایان :

تمت الرساله علی ید العبد الجانی محمد هاشم بن محمد علی الکاشرانی فی فرضه لنکرود فی ثالث شهر جمادی الاولی من شهر سنه ۱۲۷۶ . ودر حاشیه : با نسخه اصل مقابله شده و صحیح است .

پایان آثارالباقیه در ورق ۵۹۷ الف :

اتمام ما وجد فی آخر الكتاب . . . قد فرغت من تسویده فی یوم الجمعه عشرين ذی قعدة الحرام سنه خمس وسبعین و الف . . . محمد مؤمن الجربادقانی .

کاتب دوم که این نسخه را برای مانکجی نوشته است عبدالله فراهانی نام داشته و تاریخ تحریر پنجم رمضان سنه ۱۲۷۵ است .

این کتاب نیز حاوی جدولها و رسمهای بسیار خوب برنگ سیاه و سرخ است .

— جواب و سؤال ابوریحان (اثری است مشابه تفهیم که به عربی تدوین گردیده است و بدان تفهیم عربی نیز گفته می شود.) بشماره 32 Hams در کتابخانه کاما ، مجموعه هاتریا . بخط نستعلیق زیبا در ۲۰۵ صفحه و ۱۵ سطر در هر صفحه به اندازه ۲۲×۱۷ سانتیمتر ، آغاز کتاب چنین است :

بسم الله . . . قال ابوریحان محمد بن احمد . . . عملت

هذا التذکره مطالبا علی الطريق السوال والجواب . . .

پایان کتاب در ص ۲۰۵ : تمت الكتاب بحمد الله وحسن توفیقه در یوم دوشنبه چهارم شهر ربیع الاول در دارالخلافه طهران حسب الفرموده عالیجاه مانکجی صاحب نوشته شد سنه ۱۲۸۴ .

باجدولها و رسمها و یک نقشه که برخی ناتمام مانده اند .
پایان فهرست آثار معرفی شده را می آوریم :

- ۱ — نسخه تفهیم ملا فیروز ، قرن هفتم هجری .
- ۲ — نسخه تفهیم هاتریا قرن پنجم یا ششم .
- ۳ — نسخه تفهیم که برای هاتریا نوشته شده قرن سیزدهم .

- ۴ — قانون مسعودی قرن یازدهم .
- ۵ — ترجمه و شرح آثارالباقیه ، اعتضاد السلطنه .
- ۶ — ترجمه و شرح آثارالباقیه ، مترجمی گمنام .
- ۷ — آثارالباقیه (متن عربی) که برای هاتریا نوشته شده ، قرن سیزدهم .

- ۸ — جواب و سؤال (متن عربی) که برای مانکجی هاتریا نوشته شده ، قرن سیزدهم* .

مهدی غروی

* اصل این مقاله بزبان انگلیسی است و برای قرائت در سمپوزیوم بیرونی که در مؤسسه شرقشناسی کاما بهمت انجمن فرهنگی ایران و هند برپا خواهد شد تهیه شده .